

ปริทัศน์หนังสือ อาจารย์ศิลป์กับลูกศิษย์

ประสิทธิ์ ทองแจ่ม

Prasit Thongjaem

บรรณาธิการ : นิพนธ์ ขำวิไล
พิมพ์ครั้งที่ 3 กันยายน พ.ศ. 2551
กรุงเทพฯ : สำนักวิจัยศิลป์ พีระศรี
ISBN : 978-974-258-423-8

อาจารย์ศิลป์กับลูกศิษย์ เป็นหนังสือเล่มเดียวที่ได้จารึกเรื่องราวของความจริง สภาพการณ์ และความรู้สึกนึกคิดของกลุ่มชนกลุ่มหนึ่ง สังคมเล็ก ๆ สังคมหนึ่งที่อบวลด้วยความรัก ความเมตตา การให้อภัย ความเสียสละ ความเคารพยกย่อง เติตทูนบูชา ท่ามกลางบรรยากาศการเล่าเรียนศิลปะ (บทบรรณาธิการ : 10)¹ และด้วยสำนึกในคุณูปการที่ท่านได้สร้างไว้ให้กับมหาวิทยาลัยศิลปากร และประเทศไทยอย่างมากมาย (...) เรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับท่านก็ยังมีอีกคืบคักว่า รวบรวม และเผยแพร่อย่างครบถ้วนสมบูรณ์เลย (สารจากสำนักวิจัยศิลป์ พีระศรี : 12) หนังสือเล่มนี้เป็นเอกสารชิ้นหนึ่งที่มุ่งให้ “เป็นจารึกค่าให้การถึงคุณงามความดีและจิตใจอันสูงส่งของอาจารย์ศิลป์ไว้เป็นหลักฐานให้แก่คนปัจจุบันและอนาคต” (บทบรรณาธิการ : 10) นั่นเป็นคำปรารภในเบื้องต้นตามเจตนารมณ์ของคณะทำงานหนังสือ *อาจารย์ศิลป์กับลูกศิษย์* ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 3

¹หมายเหตุ : (บทบรรณาธิการ : 10) หมายถึง คัดข้อความมาจากบทบรรณาธิการ ที่ปรากฏในหน้า 10 ของหนังสือ *อาจารย์ศิลป์กับลูกศิษย์* จึงไม่อ้าง พ.ศ. ไว้

องค์ประกอบของ *อาจารย์ศิลป์กับลูกศิษย์*

อาจารย์ศิลป์กับลูกศิษย์ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 3 หนา 672 หน้า มีภาพขาวดำประกอบตลอดทั้งเล่ม มีองค์ประกอบอยู่ 3 ส่วน

ส่วนนำ ประกอบด้วย บทบรรณาธิการ สารจากสำนักวิจัยศิลป์ พีระศรี, Corrado Feroci : สุภาพบุรุษจากฟลอเรนซ์ และ ศิลป์ พีระศรี กับงานศิลปะในเมืองไทย (เขียน ยิ้มศิริ)

ภายในเล่มเป็น *ข้อเขียนคำเล่า* ของลูกศิษย์ได้จัดเป็นหมวดหมู่โดยยึดสถานศึกษาเป็นหลัก แล้วจัดลำดับเป็นรุ่นที่เข้าศึกษาและปี พ.ศ. โดยเริ่มต้นจาก โรงเรียนประณีตศิลปกรรม - โรงเรียนศิลปากร พ.ศ. 2477 - 2485, มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2486 - 2504 ที่สังกัดคณะจิตรกรรม - ประติมากรรมรุ่น 1 - 18 และคณะสถาปัตยกรรมไทย คณะโบราณคดี คณะมัณฑนศิลป์ บางรุ่น, โรงเรียนศิลปศึกษา พ.ศ. 2495 - 2501 และอดีตเลขานุการคณบดี

ส่วนท้ายของเล่มกลายเป็นภาคผนวก มี 2 ส่วน ส่วนแรก บทบรรยายการแสดงภาพอเนกทัศน์ ศิลป์ พีระศรี : บิดาแห่งศิลปะสมัยใหม่ เป็นบทบรรยายประกอบภาพและเพลง เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดงาน 100 ปี ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ในวันที่ 15 กันยายน พ.ศ. 2535 ส่วนที่สองเป็นภาพผลงานบางส่วนของศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี พ.ศ. 2477 - 2485

หนังสือนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2527 พิมพ์อีกครั้งในปี พ.ศ. 2542 และครั้งนี้เป็นการพิมพ์ในครั้งที่ 3 จากคำบอกเล่าของบรรณาธิการว่า “มีลูกศิษย์หลายท่านได้ส่งข้อเขียนคำเล่ามาร่วมลงพิมพ์เพิ่มเติม” เป็นการบอกให้ทราบว่า แต่ละครั้งของการพิมพ์มีจำนวนข้อเขียนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ลูกศิษย์ที่ได้เขียน “คำเล่าของลูกศิษย์” ได้ส่งข้อเขียนคำเล่ามาร่วมตีพิมพ์ ในการพิมพ์ครั้งที่ 3 นับตามรายชื่อที่ปรากฏได้ 130 รายชื่อ (ไม่นับบทความพิเศษ) แต่ละท่านเป็นผู้มีฐานะทางสังคมและวิชาชีพที่เป็นที่ยอมรับนับถือในสังคมไทยแตกต่างกันไปบ้างตามประเภทของอาชีพหรือเกียรติที่ได้รับการยกย่อง อาทิ ศิลปินแห่งชาติ ศิลปินชั้นเยี่ยม มัณฑนากร ประติมากร ผู้กำกับละครและภาพยนตร์ จิตรกร ผู้บริหารของรัฐและเอกชน ครูอาจารย์ นักวิชาการ ข้าราชการ กวี นักเขียน นักหนังสือพิมพ์ นักธุรกิจ นักโฆษณา นักออกแบบ สถาปนิก นักพัฒนา เป็นต้น แต่ละคนได้เขียนถึงความประทับใจในอาจารย์ของเขา ทุกข้อเขียนได้เล่าย้อนเรื่องราวของครูกับผู้เล่าที่เป็นลูกศิษย์ ให้เห็นเป็นชีวิตโลดแล่นไปตามยุคสมัยในช่วงวันเวลาที่ล่วงแล้ว

เหมือนว่า สารระโนเล่มเป็นเรื่องเฉพาะหรือส่วนตัวที่คนนอกวงไม่พัวพันเกี่ยวข้อง ไม่ควรเข้าไปรับรู้ แต่กลับไม่เป็นเช่นนั้น แม้ว่าถ้อยแถลงของคณะผู้จัดทำจะถ่อมตนให้ โนม้ไป “ชุมชนเล็ก ๆ” ก็ตาม ทั้งนี้ ด้วยสาระความที่เกี่ยวพันกับผู้คนที่มีคุณูปการ และเรื่องราวที่เป็นรากแขนงหนึ่งของสังคมไทย จึงไม่อาจเล็กลงได้ ทั้งนี้ ด้วยองค์ความรู้ ด้วยลูกศิษย์ และผลงานด้านต่าง ๆ ไม่เฉพาะศิลปกรรมเท่านั้นที่ได้แพร่กระจายไปทั่วแผ่นดินแล้ว

เกี่ยวกับผู้เขียน “ข้อเขียนคำเล่า”

เมื่อพลิกหน้าสารบัญที่รายเรียงด้วยรายชื่อของผู้เขียน “ข้อเขียนคำเล่า” ที่เริ่มต้นตั้งแต่ พ.ศ. 2477 ปรากฏชื่อ พิมาน มุลประมุข, จงกล กำจัดโรค, เพื่อ ทริพิทักซ์, ..., เรื่อยไปจนถึง พ.ศ. 2504 สนั่น ดัชนี, สุนทร ศรีสุนทร, ประศาสน์ คุณะติลก และ พ.ศ. 2505 อรศิริ ปาณินท์ ซึ่งเป็นศิษย์รุ่นสุดท้ายที่ได้เรียนกับอาจารย์ศิลป์ เหล่านี้เป็นรายชื่อที่เชิญชวนให้หยิบหนังสือเล่มนี้เปิดอ่าน ด้วยเชื่อมั่นว่า ท่านผู้เขียนซึ่งเป็นบุคคลชั้นนำที่ได้รับการยกย่องในระดับศิลปินแห่งชาติ ครูอาจารย์ ตลอดจนท่านที่มีผลงานให้ประจักษ์มาอย่างต่อเนื่อง ยาวนาน และหลายคนก็เป็นครูของครูด้วย ชำ น่าจะมีอะไรซ่อนอยู่ในข้อเขียนของท่านนั้นอย่างแม่นยำที่จะทำให้หลานศิษย์ เหล่นศิษย์ ชั้นหลังได้ตรวจสอบบทวนผลึกปัญญาเหล่านี้

หากลองคิดลองนึกอย่างคนทำหนังสือ พอทำให้คาดเดาเอาว่า จะต้องใช้เวลา ยาวนาน ต้องรอต้อยคอยด้วยน้ำอดน้ำทนจนกว่าจะได้ข้อเขียนแต่ละชิ้น ต้องใช้ความสามารถ ความอดสาหะอย่างมาก ด้วยลูกศิษย์แต่ละคน ต่างคนต่างอิสระและมีเงื่อนไขแตกต่างกันไป ถ้าไม่ใช่เพราะความรักต่อ “ครู” จะเป็นไปไม่ได้เลยที่จะมีข้อเขียน เช่นนี้มาตีพิมพ์ ประการที่สอง พบว่า หลายคนได้ถึงแก่กรรมไปแล้ว ข้อเขียนที่ได้มา แม้ต้องการจะซักถาม ต้องการเพิ่มเติมในบางเรื่องบางราวเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ก็ไม่อาจทำได้ สำหรับบางท่านที่สูงอายุก็มีข้อจำกัดด้วยวัยที่ล่วงไป รู้ได้เพียงว่า ข้อเขียนเหล่านี้มีคุณค่าที่ไม่อาจทดแทนได้ เพราะไม่มีให้ทดแทนได้อีกแล้ว ประการที่สาม ข้อเขียน เช่นนี้ เปิดทางอย่างเต็มที่ให้ลูกศิษย์แต่ละคนได้ระลึกถึงอาจารย์ จึงยากที่จะจัดระเบียบ มีแต่ให้เป็นไปตามธรรมชาติและความเป็นจริงนี้ได้ก่อให้เกิดความน่ายก น่ายกย่องและ ก่อเกียรติภูมิขึ้นเอง เพียงแต่ผู้อ่านสันตติจะเก็บเกี่ยวสาระประเด็นเช่นใดเท่านั้น

ลูกศิษย์ท่านแรกเล่ามุมหนึ่ง ท่านต่อมาเล่าอีกเรื่อง ท่านถัดไปเล่าซ้ำ แต่อีกแง่...เช่นนี้ ต่อ ๆ กันไปจากศิษย์รุ่นแรกไปจนรุ่นสุดท้ายและจบด้วยวันที่อาจารย์ศิลป์

นอนอยู่ในโรงพยาบาลและบอกว่า “..ไปเขียนรูป แล้วฉันจะดีใจมาก ฉันจะมีความสุข ไม่ต้องเป็นห่วงฉัน” ทำให้ผู้อ่านได้สัมผัสเรื่องราวในยุคสมัยที่ล่วงไป ทั้งในแง่ประวัติศาสตร์ การจัดการศึกษา สภาพเศรษฐกิจ สถานการณ์บ้านเมือง ชีวิตของผู้คนในช่วงนั้น และที่ได้รับการกล่าวถึงเสมอคือ เกร็ดชีวิตของอาจารย์ศิลป์ เมื่ออ่านข้อเขียนของลูกศิษย์ คนแล้วคนเล่า คำบอกเล่าเหล่านั้นเป็นข้อมูลเชิงคุณภาพที่ได้รับการยืนยันซ้ำ ย้ำความจริง ที่เป็นสัจจะของชีวิตที่ปรากฏขึ้น บทเรียนที่มีคุณค่านี้ได้แลงมาด้วยชีวิตแท้ ๆ

แน่นอน ถ้าผู้อ่านอยู่ในประชาคมคนศิลปากร หนังสือเล่มนี้เป็นสื่อสืบสาน ที่สำคัญผู้อ่านอยู่ในวงการศิลปะจะได้สนุกสนานกับชีวิตและเกร็ดต่าง ๆ หลายมุมมอง สำหรับผู้อ่านทั่วไปอาจจะเก็บเกี่ยวได้โดยตรงตามเรื่องราวที่ปรากฏ เช่น เกร็ดประวัติชีวิต ของอาจารย์ศิลป์ พีระศรี หรือข้อมูลของลูกศิษย์ของอาจารย์ศิลป์ ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญและ ได้รับการยกย่องอยู่ในเวลานี้ หรือความเป็นมาของบุคคลในแวดวงศิลปะ สถาบันศิลปะ หรือผู้อ่านอาจจะเก็บเกี่ยวความรู้จากการพินิจชีวิต แนวทางการดำเนินชีวิต สัจธรรม ของชีวิต และที่เป็นเรื่องหลักในเล่ม เป็นความรัก ความผูกพันของอาจารย์กับศิษย์ที่ประกอบด้วย “ความเป็นครู” และ “หน้าที่ของศิษย์” ที่เป็นรูปธรรม มีเลือดเนื้อให้สัมผัส ซึ่งผ่าน ประสบการณ์จากคำบอกเล่าของลูกศิษย์ 130 คน

ด้วยเหตุนี้ เมื่อเปิดหน้าหนังสืออ่านไป ใจก็อยากรู้ตามประสาคนอ่าน อยากให้มีเชิงอรธเพื่อขยายความบางประการ ด้วยกลัวว่าที่นึกคิดเอาเองอาจจะไม่ตรงกับคำบอกเล่า แม้บางเรื่องที่ตั้งสงสัยก็ค่อยคลายลงด้วยข้อมูลจากหลาย ๆ คนเล่าจึงทำให้สมบูรณ์ก็ตาม เมื่ออ่านคำเล่าของใครสักคนในเล่มที่บอกเพียงชื่อและอาชีพอย่างสั้น ๆ ต้องย้อนกลับไปเปิดหน้าสารบัญอีกครั้ง เพื่อจะดูว่าเรื่องเหล่านี้เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. เท่าใด อยู่สถาบันอะไร เพื่อจะได้ไต่ตรงตรงถึงสถานการณ์บ้านเมืองกับเรื่องที่เกิดขึ้นตามที่เล่านั้น และจะทำให้ชัดเจนยิ่งขึ้น หากรู้ว่า ข้อเขียนคำเล่านี้ได้เขียนขึ้นเมื่อใด จะได้เปรียบเทียบ สาระความในยุคสมัยที่ต่างกัน ซึ่งในเล่มปรากฏอยู่

ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นใคร

เมื่อตัดข้อความมาเรียบเรียงใหม่เพียงเพื่อเห็นเป็นเบื้องต้นว่า ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี มีความเป็นมาอย่างไรโดยสังเขป ได้ความว่า

ปลายรัชสมัยรัชกาลที่ 6 รัฐบาลสยามได้ติดต่อขอให้รัฐบาลอิตาลีดำเนินการ ค้นหาคัดเลือกประติมากรฝีมือดี เพื่อมารับราชการปฏิบัติงานปั้นหล่อและถ่ายทอด วิชาความรู้ทางด้านนี้แก่ช่างชาวสยาม ให้มีความรู้ความสามารถทัดเทียมกับช่างชาวตะวันตก

ตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (...) ศาสตราจารย์คอร์ราโด เฟโรจี อายุ 31 ปี สอนศิลปะอยู่ที่สถาบันศึกษาศิลปะเก่าแก่ของนครฟลอเรนซ์ เป็นผู้มีชื่อเสียงทางด้านการบินอนุสาวรีย์รูปบุคคลและเหรียญที่ระลึก สมเด็จพระสังฆราชแห่งนครวาติกันหลายพระองค์ทรงเชื่อถือในฝีมือ (...) ได้รับคัดเลือกด้วยความเห็นชอบจากรัฐบาลอิตาลีและรัฐบาลสยาม (...) เดือนธันวาคม พ.ศ. 2466² ศาสตราจารย์หนุ่มและภรรยาแฟนนี เฟโรจี และบุตรสาว อีซาเบลลา อายุเพียงขวบเดียว (...) รอนแรมมาสู่ประเทศสยาม (นิพนธ์ จิตรกรรม : 643) และเข้ารับราชการเป็นช่างปั้น กรมศิลปากร กระทรวงวัง ได้รับเงินเดือน ๆ ละ 800 บาท ค่าเช่าบ้าน 80 บาท (เขียน ยิ้มศิริ : 17) ท่านมีความวิริยะในงานราชการและงานการเรียนการสอนในสถาบันที่ได้จัดตั้งขึ้นเป็นลำดับ ดังนี้

- พ.ศ. 2477 จัดตั้งโรงเรียนประณีตศิลปกรรม ได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนศิลปากร ในเวลาต่อมา
- พ.ศ. 2486 จัดตั้งมหาวิทยาลัยศิลปากร ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2
- พ.ศ. 2487 ศาสตราจารย์คอร์ราโด เฟโรจี ได้ตัดสินใจเปลี่ยนสัญชาติเป็นไทย และเปลี่ยนชื่อเป็น ศิลป์ พีระศรี
- พ.ศ. 2488 หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ค่าครองชีพสูง เงินไม่เพียงพอกับค่าใช้จ่ายและรัฐบาลไม่สามารถช่วยเหลือทางการเงินแก่ท่านได้ ท่านจึงขอกลับไปทำงานที่อิตาลี
- พ.ศ. 2492 รัฐบาลไทยขอร้องให้ท่านกลับมา ท่านกลับมาโดยภรรยาและบุตรธิดาไม่ได้กลับมาด้วย

ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ได้จากพวกเราไปในค่ำคืนวันที่ 14 พฤษภาคม 2504 คงทิ้งไว้แต่ความทรงจำรำลึกถึงคุณงามความดี...(นิพนธ์ จิตรกรรม : 650)

การตัดความเพื่อให้สั้นและเห็น พ.ศ. เป็นลำดับข้างต้นนั้น ได้ตัดเรื่องราวชีวิตใน “ข้อเขียนค่าเล่า” ตั้งแต่หน้า 17 ไปถึงหน้า 650 ไปทั้งหมด ชีวิตที่ประกอบด้วยเลือดด้วยเนื้อได้แห้งหาย ทำให้สิ่งที่มีคุณค่าทั้งหมดหายไป ปี พ.ศ. เหล่านั้นจึงไม่ใช่ชีวิตประวัติหรือเรื่องราวชีวิตที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้ การยก พ.ศ. ให้ปรากฏเป็นได้เพียงหมุดหมายช่วงเวลา เพื่อช่วยให้ศึกษาค้นคว้ารายละเอียดอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง จะทำให้

---

²ในหน้า 16,644 ระบุว่า 14 มกราคม พ.ศ. 2466 ได้เริ่มรับราชการเป็นช่างปั้น ณ กรมศิลปากร กระทรวงวัง เมื่อระบุง่วนเข้ามาในเดือนธันวาคม น่าจะเป็น พ.ศ. 2465.

เติมเต็มเมื่ออ่าน “ข้อเขียนคำเล่าของลูกศิษย์” ซึ่งจะทำให้ได้คำตอบว่า ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นใคร สร้างคุณูปการณืไว้อย่างไรบ้าง

ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นปुरुชนและเป็นครู

ครูที่ลูกศิษย์ให้การยกย่องว่า “ครูศิลป์ผู้ยิ่งใหญ่” ...นับเป็นความโชคดียิ่งใหญ่แห่งชีวิตที่ได้เป็นศิษย์ (สุภักดิ์ อนุกุล : 452) เมื่อสิ้นชีวิตแล้วลูกศิษย์ ไพฑูรย์ เมืองสมบูรณ์ เล่าว่า...กระดุกท่านอาจารย์บางส่วนที่ผมได้รับมา..ผมกราบก่อนนอนทุกคืน กระดุกอยู่บนหัวนอน ผมทำงานอะไร ผมก็กราบขอให้อาจารย์ช่วย (ไพฑูรย์ เมืองสมบูรณ์ : 90) และได้ฝังรอยประทับใจไว้ในชีวิตของ ขวลิต เสริมปรุงสุข...อาจารย์ศิลป์ของผมหาใช่บุคคลธรรมดาที่จะพบได้ในชีวิตนี้ อาจารย์ชาวต่างชาติหลาย ๆ ท่านอาจมีความรู้ความสามารถเท่าเทียมอาจารย์ศิลป์ได้ แต่ในเรื่องความรัก ความห่วงใย ความเมตตา ที่มีต่อศิษย์ชาวไทยที่ท่านมีอยู่ในลักษณะที่บิดามีให้ต่อบุตรและธิดานั้น เป็นสิ่งที่พิเศษที่ผมไม่สามารถหาได้จากอาจารย์คนอื่นอีกแล้วในชีวิตของผมนี้ (ขวลิต เสริมปรุงสุข : 364)

สาระความเช่นนี้ที่ร้ายเรียงตั้งแต่ พ.ศ. 2477 ไปถึง พ.ศ. 2505 ผ่านข้อเขียนคำเล่าของลูกศิษย์ จำนวน 130 คน จึงเป็นเรื่องราวชีวิตที่ทับทเรียนกับผู้อ่านซึ่งเป็นบุคคลที่สามารถมองเห็นทั้งครูและลูกศิษย์และเรื่องราวของชีวิตที่โลดแล่นอยู่นอกตำราวิชาการหรือหนังสือประเภทหน้าที่พลเมืองศีลธรรมนี้ บางแง่มุมในเรื่องราวเหล่านั้น ได้เขย่าตำราวิชาการที่ไม่รู้จักชีวิตได้หวนกลับมาพิจารณาโดยเฉพาะการจัดการศึกษาของประเทศไทย

พ.ศ. 2466 - 2476 เรื่องราวที่ขาดหาย

เมื่อเห็นชายคนหนึ่ง พร้อมภรรยาและลูกเล็ก ๆ มาจากเมืองไกล เมืองที่เขาจากมาเป็นเมืองแห่งศิลปวิทยาและการค้าขายที่มีความเจริญรุ่งเรืองมายาวนาน เรารู้จักชื่อผู้คนที่เกิดที่เมืองฟลอเรนซ์จากตำราหรือเอกสารต่าง ๆ เช่น Galileo จากหนังสือวิทยาศาสตร์ Michelangelo หรือ Cellini เป็นปฎิมากรชั้นยอดของโลก หรือจิตรกรอย่าง Leonardo da Vinci เป็นต้น ทำให้คาดการณ์ได้ว่า บ้านเมืองของเราในช่วงปลายรัชสมัย ร.6 ย่อมแตกต่างจากเมืองฟลอเรนซ์อย่างสิ้นเชิง แม้เราจะอธิบายตัวเราว่า บ้านของเราน่าอยู่ เพราะเราได้อยู่นับแต่สืบตามองโลก แต่สำหรับคอร์ราโด เฟโรจี ภรรยาและลูก จะกินจะอยู่อย่างไรบนแผ่นดินใหม่ เกินที่จะนึกคิดได้ อะไรนะที่ผูกยึดและหล่อเลี้ยงจนกระทั่งก่อให้เกิดความรักความผูกพันต่อแผ่นดินไทย

หลังจากมาถึงเมืองไทย (อินทวาคม) คอร์ราโด เฟโรจี เริ่มรับราชการในวันที่ 14 มกราคม 2466 ไปจนถึง พ.ศ. 2476 ซึ่งประมาณ 10 ปี เป็นช่วงต้นของการทำงานไม่พบเรื่องราวในหนังสือเล่มนี้ เพราะยังไม่มีลูกศิษย์เล่าให้ฟัง นั่นเป็นด้วยขอบเขตของหนังสือ จึงรู้สึกเสียดาย อยากให้เติมอีกนิดหรือแทรกอีกหน่อยช่วยให้ครบถ้วน หรือเป็นหน้าที่ของผู้ที่สนใจจะต้องค้นหาเพิ่มเติมจากเอกสารอื่น

ก่อตั้งสถาบันศิลปะ

เจอกับอาจารย์ตอนแรก เปิดประตูเข้าไป ตกใจ โอ้โฮ อาจารย์ตัวสูงเบ้อเร่อ... “ผมจะมาติดต่อขอเรียนครับ ไม่ได้มาเที่ยวชนครับ ผมเรียนที่เพาะช่างมาแล้ว” ... “เออ ดีสิ ดีสิ นาย..มาเลย มาพูนี่ มะรินนี่ มาเลยนาย” (จกกล กำจัดโรค : 31) คงเป็น พ.ศ. 2476 มีนักเรียนเด็ก ๆ จำนวน 4 – 5 คน ยังไม่เป็นอะไรทั้งนั้น ยังไม่เป็นโรงเรียน (...) อยากได้ความรู้ก็มาหาท่าน ถามท่าน ถามท่านหนักเข้าท่านก็เลยสอน (...) อาจารย์ศิลป์เป็นคนเริ่มก่อน แล้วต่อมาพระสาโรชรัตนนิมมาน ก็มาช่วย (...) สอนด้วยความเมตตา แล้วก็ไปโรงเรียนขึ้น (เพื่อ หริพิทักษ์ : 37 - 38) กำเนิดโรงเรียนประณีตศิลปกรรมขึ้น แล้วก็เจริญเติบโตมาเป็นลำดับด้วยความอุตสาหะวิริยะอันแรงกล้าและบริสุทธิ์ใจของท่าน อาจารย์ศิลป์ (สนั่น ศิลากรณ์ : 46) เมื่อโรงเรียนพัฒนามาระยะหนึ่ง ไพฑูรย์ เมืองสมบูรณ์ เล่าว่า การเรียนที่โรงเรียนศิลปากร (โรงเรียนประณีตศิลปกรรมเดิม) มีการสอบคัดเลือกเข้าเรียน (ไพฑูรย์ เมืองสมบูรณ์ : 88) นั่นหมายถึงเมื่อโรงเรียนได้ดำเนินงานเป็นระบบ แบบแผนมากขึ้น

ข้อเขียนคำเล่าจากลูกศิษย์ เป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นเมื่อได้ตั้งสถาบันการศึกษา จากโรงเรียนเล็ก ๆ ไปเป็นมหาวิทยาลัย มีข้อเขียนคำเล่า 12 ข้อเขียนที่เป็นลูกศิษย์ โรงเรียนประณีตศิลปกรรม – โรงเรียนศิลปากรในช่วง พ.ศ. 2477 – 2485 อาทิ พิมาน มูลประมุข, จกกล กำจัดโรค, เพื่อ หริพิทักษ์, สนั่น ศิลากรณ์ เป็นต้น ต่อมาเป็นลูกศิษย์ ที่เรียนที่มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2486 – 2504 สังกัดคณะจิตรกรรม - ประติมากรรม รุ่น 1 – 18 เช่น มานะ บัวขาว รุ่น 1 ทวี นันทขว้าง รุ่น 3 มานิตย์ ภู่อารี รุ่น 11 เป็นต้น และคณะสถาปัตยกรรมไทย 4 ข้อเขียน, คณะโบราณคดี 3 ข้อเขียน, คณะมัณฑนศิลป์ 14 ข้อเขียน และจากโรงเรียนศิลปศึกษา พ.ศ. 2495 – 2501 มี 3 ข้อเขียน

เมื่อเรียบเรียงผลการคัดข้อความจากหลายข้อเขียนที่ได้จากคำเล่า เพื่อเกริ่นนำให้เห็นเป็นเบื้องต้นว่า จะเห็นด้วยหรือไม่ว่า *อาจารย์ศิลป์กับลูกศิษย์* เป็นหนังสือที่เกิดประโยชน์กับคนหลายวัย หลายวงการ และมีมุมให้พินิจได้หลายแง่ประโยชน์

ครูที่ลูกศิษย์เห็น

ร่างกายท่านสูงใหญ่ สวมแว่นตาสีน้ำตาลเทาๆ กระจกแว่นทำให้ท่านตา เล็กลงไป...พูดไทยเสียงดัง แต่ผมฟังไม่รู้เรื่อง (สนั่น ศิลากรณ์ : 47) อาจารย์มาทำงาน ก็ถือจักรยานมา ยังไม่มีรถยนต์ (จงกล กำจัดโรค : 33) ศาสตราจารย์ศิลป์เป็นคน ตรงเวลามาก ใช้เวลาให้เป็นประโยชน์ต่อราชการจริง ๆ แม้ถึงเวลารับประทานอาหาร กลางวัน ท่านก็ไม่ออกไปข้างนอก ท่านนำอาหารมาจากบ้าน รับประทานเสร็จ พักผ่อน เพียง 15 นาที แล้วทำงานต่อไป ไม่มีการหยุดพักดื่มน้ำชาอย่างชาวยุโรปทั่วไป ดื่มแต่น้ำเปล่า...(เขียน ยิ้มศิริ : 17) “...ฉันเองไม่ค่อยมีเวลามากนัก เพราะฉันต้องทำ การงานต่าง ๆ เตรียมการสอน งานราชการ ฉันไม่มีเวลา ฉันทำงานไม่มีวันหยุด ทั้งเสาร์ อาทิตย์ ไม่มีเวลาพักผ่อนเลย” (สนิท ดิษฐพันธ์ : 57) ไพฑูรย์ เมืองสมบูรณ์ เล่าว่า ท่านเป็นผู้ที่มีมนุษยสัมพันธ์อย่างดีเยี่ยม ท่านจะต้อนรับด้วยอัธยาศัยไมตรีอย่างดี ซึ่งแขก จะไม่ทราบว่าเป็นเวลาทำงานอยู่ ๆ ท่านไม่อยากจะพบใคร ท่านอยากจะทำงานของท่าน แต่เวลาใครมา ท่านก็พูดคุยด้วยอย่างยิ้มแย้มแจ่มใส (ไพฑูรย์ เมืองสมบูรณ์ : 93) ท่านรักหน้าที่และความรับผิดชอบต่อลูกศิษย์ของท่านเป็นอย่างยิ่ง (...) ไม่เคยเห็นท่านลา หรือไม่มาทำงานเลย แม้ว่าท่านจะมีสิทธิ์ (มานะ บัวขาว : 114) ชลูด นิ่มเสมอ อดีตคณบดี คณะจิตรกรรม ประติมากรรมและภาพพิมพ์ รับรองวัตรปฏิบัติของท่านว่า อาจารย์ศิลป์ เอาใจใส่มากในด้านการสอน แบบครูกับศิษย์ในสมัยโบราณ เป็นครูจริง ๆ ช่วยได้เท่าที่ ช่วยเหลือได้ การเงินอะไรก็ช่วยทั้งนั้น และช่วยอย่างชนิดที่ไม่ให้รู้สึกตัวว่าได้รับการช่วย คล้าย ๆ จะให้เราหึงในตัว เป็นต้นว่า พอเราทำงานคือออกมานิดหน่อย ท่านก็บอกว่า “ดี..ฉันอยากได้ ฉันอยากซื้อไว้ เพราะว่าเพื่อนฝูงฉันมา ฉันจะได้ให้เขาดู” ...ความจริง ท่านต้องการจะให้เงินเราใช้นั่นเอง แต่ทำเป็นซื้องาน เป็นการยกย่องเราด้วย ให้เรารู้มีใจ (ชลูด นิ่มเสมอ : 167)

เมื่อถามท่านว่า ท่านนับถือศาสนาอะไร “ฉันนับถือศาสนาศิลปะ เผยแพร่ สอนศิลปะ ศิลปินอดข้าวเขาไม่ตาย แต่ถ้าห้ามเขาไม่ให้ทำงานศิลปะ เขาต้องตาย เขาอยู่ไม่ได้” (สงบ แจ่มพัฒนา : 132)

ภาพตริังตราตริังใจ

พวกเราแทบทุกคนจะได้คำรถเมล์จากท่านไปเขียนรูปที่เขาดิน (สนั่น ศิลากรณ์ : 50) สำหรับไพฑูรย์ เมืองสมบูรณ์ เล่าว่า ผมไม่มีใคร ญาติพี่น้องก็ไม่อยู่..เลยขอไปอยู่ที่บ้าน อาจารย์.. (ไพฑูรย์ เมืองสมบูรณ์ : 90) สำหรับ บัณจบ พลาวงศ์ เกือบทั้งหมดในชีวิต

ที่ได้รับการดูแลเอาใจใส่จากอาจารย์ “ในขณะที่เรียน..ทำงานไปจนเลยเวลาอาหารกลางวัน อาจารย์ท่านก็จะทราบว่าคุณศิษย์ของท่านถึงแตก จะเรียกเข้าไป ไขตู้ขึ้นรภัยหยิบเงินส่วนตัว แล้วไล่ให้ไปรับประทานอาหารกลางวัน..ท่านออกหนังสือรับรองให้รับราชการ..ท่านเป็น เจ้าภาพงานแต่งให้..” (บัณจบ พลาวงศ์ : 107) และ สุดท้าย บุญรักษา มัณฑนากรที่เคยรับ ราชการกระทรวงกลาโหม ที่เรียนเพียงปี 3 ได้อนุปริญาและจำเป็นต้องออกไปหางานทำ เพราะไม่มีเงินเรียน เล่าไว้ในข้อเขียนว่า เมื่ออาจารย์ศิลป์ประแคะระคาย (...) ท่านเดินกิ้งวง ชาร์จเข้ามาทันที (...) ทำไมนายไม่เรียนปีสี่ (...) ผมไม่มีเงินค่าเล่าเรียนครับอาจารย์ (...) ฉันมีให้นาย (...) เงินซื้อสี่ซื้ออะไร ผมก็ไม่มีครับ (...) ฉันมีให้นาย (...) ผมวิ่งหนี ต่อหน้าต่อตาท่าน (...) เมื่อผมได้งานทำแล้ว เข้าไปหาท่านที่ห้องทำงาน ก็มากราบแทบเท้า ของท่าน (สุดท้าย บุญรักษา : 176)

เรื่องตลกที่ฝังใจ

มีเรื่องตลกเจ็บ ๆ ลูกศิษย์แต่ละคนจดจำและมักนำมาเล่าให้ฟัง อาทิ “..พวกเรา น้อยคนนักที่จะกล้าเล่นกีฬาหรือหมากรูกในเวลาเรียน เพราะโดนท่านดุเสมอ (...) เมื่อเห็น ท่านนั่งรถออกจากมหาวิทยาลัยไป ก็ช่วยกันยกคอนกรีตสี่เหลี่ยม 2 แท่งที่หล่อเจาะรูไว้ สำหรับปักเสาชิงตางายเล่นตะกร้อกันในเวลาเรียน (...) ท่านกลับมามีอย่างไม่ว่าคิดฝัน (...) ช่วยกันถอดเสาเก็บอย่างรวดเร็ว แต่แท่งคอนกรีตเก็บไม่ทัน (...) รีบเอากระดาษปิดคลุมไว้ แก้วเขสถานการณ์เฉพาะหน้าไว้ก่อน พอท่านเห็นกระดาษหนังสือพิมพ์แผ่นใหญ่เกาะกะ ขวางหน้าอยู่เช่นนั้นก็เดือดดาลขึ้นมาทันที อย่าวว่าแต่กระดาษหนังสือพิมพ์เลย แม้แต่เศษ ขยะชิ้นเล็ก ๆ ท่านก็ไม่อยากเห็นมันตกหล่นเรียรด เลยกเท้าเตะกระดาษแผ่นนั้นเข้า โครมใหญ่ ท่านเลยตัวงอนั่งกุมเท้าอยู่ตรงนั่นเอง” (ทวี นันทขว้าง : 143) มีอยู่หลายคน เหมือนกันที่อาจารย์สอนให้รู้สำนึกในสิ่งที่ควร ด้วยวิธีการง่าย ๆ แต่บาดลึกให้จดจำไป แสนนานอย่างเรื่องเล่าของ ทวีศักดิ์ เสนาณรงค์ อดีตปลัดกระทรวงศึกษาธิการ “ตอนผมเป็น ชั้นตรีใหม่ ๆ ตอนนั้นจบปริญญาแล้วก็เข้ารับราชการได้ (...) อาจารย์ครับ..ผมเป็น ข้าราชการแล้วครับอาจารย์ พร้อมเอียงไหล่ให้ดูขีดชั้นตรีด้วย โอ้..นายแต่งตัวดีจริง ๆ แล้วอาจารย์หยิบเศษผ้าขี้ริ้วเช็ดกระดานเอามาวางไว้บนบ่าของท่าน ฉันใหญ่กว่านาย” (ทวีศักดิ์ เสนาณรงค์ : 212)

ศิลปินตัวปลอม

ท่านจัดการกับศิลปินตัวปลอมมาหลายรุ่น อย่างที่ อรพินท์ มนตรีกุล ณ อยุธยา เล่าว่า อาจารย์ไม่ชอบให้พวกเรา เสแสร้ง แต่งตัวสกปรกรูปร่าง ไร้ผมยาว ทำตัวเป็น อาร์ติส ฉะนั้นเราจะเห็นว่า พวกรุ่นพี่ ๆ ยิงปี 4 ปี 5 จิตรกรรม - ประติมากรรม ทั้ง ๆ ที่เรียนหนัก จะแต่งตัวสะอาดเรียบร้อยและสุขภาพ ตัดผมสั้นเรียบร้อย เป็นระเบียบตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ผิดกับนักศึกษาปี 1 และ 2 เป็น ศิลปิน มากยิ่งกว่าหลายร้อยเท่า (อรพินท์ มนตรีกุล ณ อยุธยา : 611) “ไว้หนวดไว้เครา แต่งตัวสกปรก และเรียกตัวเองว่าศิลปินนั้นไม่ใช่ นายทำงานมาก ๆ คนอื่นจะเรียกนายเอง” (ฉลอง สมิตะมาน : 593) “กินแต่เหล้า มาหาเขาไป ไม่รู้จะมาเรียนศิลปะทำไม ทำไมไม่ไปตั้งโรงเหล้า” (พลกฤษณ์ พลจันทร์ : 296)

ศิลปินตัวจริงเป็นอย่างไรนั้น ลูกศิษย์ของอาจารย์ศิลป์ได้รับการบ่มเพาะตลอด ช่วงเวลาที่ทำการศึกษา ซึ่งผู้อ่านสามารถเก็บเกร็ดเหล่านี้ได้ในคำเล่าในเล่ม

เรื่องของฝรั่งพูดไทย

เรื่องทีอ่านแล้วทำให้ขำตลอดทั้งเล่ม ใครเล่าก็ตรงกันเสมอ เห็นจะเป็นภาษาที่ฝรั่งพูดไทยให้ลูกศิษย์ที่เป็นคนไทยต้องฟังให้เข้าใจ รัตนา อัทธการ เป็นตัวอย่างของสถานการณ์นี้เธอเล่าว่า ดิฉันพบว่าตัวเองมีปัญหาเรื่องภาษาที่ท่านพูด ท่านพยายามพูดด้วยภาษาไทยซึ่งฟังดูแล้วกลายเป็นภาษาแปลกที่ต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษ จนกระทั่งหนึ่งปีผ่านไป ดิฉันจึงคุ้นกับภาษาของท่าน คุ้นกับบุคลิกและอุปนิสัยของท่าน ตลอดจนความรู้สึนึกคิดอันแสนประเสริฐของท่าน (รัตนา อัทธการ : 235) ลาวัญย์ อุปอินทร์ มีเกร็ดเรื่องนี้ว่า เวลาเรียนกับอาจารย์เราต้องฝึกแปลไทยเป็นไทยให้ดี (...) อย่างเช่น *อนุสาวรีย์คนขี่หมา* เราฟังแล้วกึ่ง แต่พอได้เห็นรูปถึงบางอ้อ ที่แท้ก็ *อนุสาวรีย์คนขี่ม้า* เวลาอาจารย์เดินผ่านใครก็พูดว่า *ขอตดตี* แล้วก็เดิน ก้มตัวห้อย ๆ กว่าจะเข้าใจว่าอาจารย์พูดว่า *ขอโทษที* ก็ต้องนั่งยิ้มอยู่นาน (ลาวัญย์ อุปอินทร์ : 267)

สิ่งที่ทำให้ครูร้องไห้

ความสัมพันธ์ระหว่างครูกับลูกศิษย์ที่ฝังอยู่ในความทรงจำของศิษย์ ย่อมเป็นคำสอน และวิถีกลมกลืน หล่อหลอม บ่มเพาะ วิธีการทั้งมวลเหล่านี้ มีทั้งศาสตร์และศิลป์ บางอย่างเป็นกลวิธี บางมุมก็เป็นลักษณะเฉพาะที่คนอื่นจะทำเช่นนี้ไม่ได้ ล้วนเป็นสิ่งที่ครูรุ่นหลังควรนำมาพิจารณา นำไปใช้ประโยชน์ได้ตามความเหมาะสม และนี่คือเรื่องหนึ่งที่สำคัญของหนังสือเล่มนี้

คำแนะนำที่พรั่สอน นอกจาก “ทำงาน ๆ” ที่ไม่เคยเปลี่ยนตั้งแต่เริ่มตั้งโรงเรียนเรื่อยมา จนกระทั่งท่านเข้าโรงพยาบาลก็ยังสั่งลูกศิษย์ให้ทำงาน “พรงนี้ก็สาย” ยังมีคำเตือนอื่น ๆ ที่ปรากฏอยู่ตลอดทั้งเล่ม “อย่าถือว่าเราเป็นคนเก่ง ต้องศึกษาเล่าเรียนอีกมาก ฉันทเองก็ยังคงศึกษาหาความรู้อยู่ตลอดเวลา” (สนิท ดิษฐพันธ์ : 56) คำแนะนำเพื่อให้ลูกศิษย์พัฒนาให้เกิดความก้าวหน้า อาจารย์ศิลป์จะจำแนกตามลักษณะของแต่ละคน สำหรับบางคน “นายเขียนอย่างนี้ ฉันทเอากันเขียนดีกว่า” (พลกฤษณ์ พลจันทร์ : 295) แต่กับอีกคน “ดี ๆ ..แก้ไขตรงนี้หน่อย” อวบ สาณะเสน ได้บันทึกไว้ว่า “เมื่ออยู่ปี 4 อาจารย์บอกว่า *รูปนี้สวย เป็นธรรมชาติ* พอขึ้นปี 5 ท่านก็เอารูปนี้แหละ ชูขึ้นมาวิจารณ์..จึงแย้งอาจารย์ว่า เมื่อปีก่อนอาจารย์ชมว่าสวยงามมาก ท่านตอบว่า *ใช้นาย..แต่ตอนนั้นนายอยู่ปีสี่ ตอนนี้นายรู้ นายเข้าใจมากขึ้น*” (อวบ สาณะเสน : 337) เรื่องการให้คะแนน การวัดผลประเมินผล เป็นอีกเรื่องที่น่าสนใจ ลองนึกถึงวิธีการที่ตรวจงานนักเรียน นักศึกษา ที่ทำกันในปัจจุบันกับวิธีการของอาจารย์ศิลป์ตามบันทึกของสังต์ ปุยอ้อก “อาจารย์ศิลป์มักจะเรียกนักศึกษาไปถามว่า...*ทำไมนายถึงทำอย่างนี้...* พอผมอธิบาย..ท่านถามว่า *นายต้องการคะแนนเท่าไร..ผมเลยบอกว่า เรื่องคะแนนสำหรับผมแล้ว แล้วแต่อาจารย์จะให้ ผมไม่คิดว่าเป็นเรื่องใหญ่ คิดอย่างเดียวว่า ขอให้อาจารย์รู้ว่า เป็นงานของผม..ท่านก็หัวเราะและบอกว่า..ฉันทใจ*” (สังต์ ปุยอ้อก : 528) อ่านแล้วได้ทั้งสาระที่เป็นแก่นของการวัดผลประเมินผล ได้เห็นหัวใจของครูและลูกศิษย์ที่ปฏิบัติต่อกันที่ได้ละทิ้งกระพ้อออกไปจนหมด แต่นั่นก็มีบ้างที่ต่างกันไป ที่ทำให้ครูต้องเปลี่ยนจากดีใจ ไปเป็น ร้องไห้ จากคำเล่าของ สนัน ดัชนี ตอนหนึ่งว่า มีอยู่ครั้งหนึ่ง (...) พอท่านเห็นท่านก็ร้องไห้ น้ำตาซึมเลยครับ (...) ท่านบอกว่า *พวกนายต้องการคะแนนหรือต้องการจิตวิญญาณศิลปะ ตอนทำ นายทำเอาคะแนน ไม่ได้ทำเอาเรื่องของจิตวิญญาณของคนไทย ทำแบบนี้ทำไมกัน (...)* ท่านเสียดายที่ท่านไม่ได้เกิดมาเป็นคนไทย ศิลปะไทยเนี่ย ทุกด้านทุกอย่างสูงส่งมาก มันเกี่ยวข้องกับจิตวิญญาณมาก ทำไมเธอถึงไม่ชิมชั้บเอา แล้วเธอจะมาทำเพื่อเอาคะแนน” (สนัน ดัชนี : 530)

จากครูถึงครู

มีลูกศิษย์หลายคนออกไปเป็นครูและได้เล่าถึงเรื่องนี้ไว้หลายตอน มักเป็นคำแนะนำที่เรียบง่าย แต่ลึกซึ้งทั้งสาระและวิธีการ อย่างที่ ทวี รัชนิกร เก็บมาเล่าต่อว่า ...ไม่ใช่เป็นครูอย่างเดียว แต่ต้องเป็นคนดีด้วย (...) ไปสอนเด็ก *เราต้องดูเขาแล้วค่อยสอนอย่าไปบังคับเขา (...)* เหมือนเราอยากกินมังคุด เราก็ให้ปุ๋ยบำรุงเพื่อให้เป็นมังคุด เพราะเราชอบมังคุด ทั้ง ๆ ที่เขาจะเป็นทุเรียน ไม่ถูก เราต้องให้ปุ๋ยให้ถูก ถ้าเขาเป็นทุเรียน

เราต้องให้ปุ๋ยทุเรียน ไม่ใช่เราชอบมังคุดก็อยากให้เขาเป็นมังคุด (ทวี รัชนิกร : 252) หรือคำแนะนำว่า “นายต้องสอนคนไม่เก่ง การสอนศิลปะนี้ให้ดูแลคนไม่เก่งให้มาก คนเก่งไม่ต้องไปดูแลมาก เขาเก่งแล้ว” (อวบ สาณะเสน : 340) จะเห็นว่า สาระความเช่นนี้ มักจะปรากฏในหัวข้อวิจัยที่ขอทุนกันอยู่ในปัจจุบัน

อาจารย์ศิลป์กับลูกศิษย์ เป็นหนังสือที่ได้รับการจัดทำขึ้นด้วยระลึกถึงครู คำเล่า แต่ละข้อเขียนเป็นธรรมชาติ เป็นไปตามลักษณะเฉพาะของคนที่เขา ไม่ถูกปรับแก้ หรือเปลี่ยนคำและรูปแบบ *ไม่มีความใดที่ชักให้โน้ม* ไม่มีความใดที่ต้องเซ็นเซอร์ เรื่องทั้งหมดจึงมีคุณค่าและมีเสน่ห์ด้วยความเป็นธรรมดาที่ไม่ธรรมดาตัวเอง จึงเป็นหนังสือที่เปิดโอกาสให้ผู้อ่านมีความเป็นอิสระที่จะรับประโยชน์ อาจจะมีอยู่บางที่อาจต้องการข้อมูลเพิ่มเติม แต่กลับไม่มี เพราะนี่คือ ข้อเขียนคำเล่า เท่านั้นและได้ทำหน้าที่เพียงพอ สำหรับคำเล่าแล้ว ด้วยเหตุนี้ น่าจะตรงตามเจตนาของ สำนักวิจัยศิลป์ พีระศรี ที่พยายาม ศึกษา รวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ เพิ่มเติมออกมาเผยแพร่ในโอกาสต่อไป

สำหรับ อาจารย์ศิลป์กับลูกศิษย์ ได้ฝากความและคำขอไว้หลายตอนในเล่มว่า “...ต้องแข็งแรงและเสียสละ เป็นความหวังที่มีต่อศิลปะเมืองไทย ฉันรักคนไทย ฉันรักเมืองไทยมาก ฉันอายุมากแล้ว เหมาะสำหรับความหวังที่มีต่อเธอและอนาคตของศิลปกรรมที่รุ่งเรืองของชาติไทย” (ไพบุลย์ สุวรรณภูฏ : 125) และความในจดหมายที่ฝากคุณมาลินีก่อนการผ่าตัด “ขอให้เธอเขียนถึงโรมานโน (บุตรชายของท่าน) และบอกให้เขาบอก อีซาเบลลา (บุตรสาวของท่าน) และดีโน (บุตรเขยของท่าน) ด้วยว่า ฉันได้จากโลกนี้ไปแล้วโดยไม่เสียใจ เพราะฉันได้อุทิศชีวิตของฉันให้กับบางสิ่งที่เป็นประโยชน์ ในฐานะเป็นผู้รับใช้ที่ต่ำต้อยในงานศิลปะของฉัน และมอบความรัก ความปรารถนาดี ของฉัน เพื่อให้พวกเขาได้รับความเจริญรุ่งเรืองและมีความสุข..” (สนั่น ศิลากรณ์ : 53) หวังว่าคนที่รักประเทศไทยน่าจะได้อ่านหรือได้อ่านจากหนังสือเล่มนี้

เอกสารอ้างอิง

- วิบูลย์ ธีสุวรรณ. (2548). ศิลปะในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : ศูนย์หนังสือลาดพร้าว.
- ศิลป์ พีระศรี. (ม.ป.ป.). สารานุกรมเสรี. [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก https://th.wikipedia.org/wiki/ศิลป์_พีระศรี [2559, พฤษภาคม 23].
- ศิลป์ พีระศรี วิบูลย์ ธีสุวรรณ. (2546). ศิลปะวิชาการ : ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี. กรุงเทพฯ : มุลนิธิ.
- 15 กันยายน วันศิลป์ พีระศรี บิดาแห่งวงการศิลปะ. (ม.ป.ป.). [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก <http://highlight.kapook.com/view/28448> [2559, พฤษภาคม 23].
- 120 ปี ศิลป์ พีระศรี สำนักวิจัยศิลป์ ยกย่อง 20 ลูกศิษย์ ผู้ทำงานปิดทองหลังพระ. [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก [http://www.manager.co.th/Celeb Online/](http://www.manager.co.th/CelebOnline/) [2559, พฤษภาคม 23].